

Ольга ПЛАМЕНИЦЬКА

КОСТЬОЛ БОСИХ КАРМЕЛІТІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

До питання авторства та будівельної періодизації

Західна містобудівна панорама Кам'янця-Подільського належить до визначних урбаністичних явищ. Окрім художньо-композиційної і ландшафтної цінності вона має унікальну в українському містобудуванні якість: сформована виключно з костьолів і кляшторів, вона утворює своєрідну кулісу, яку ми називаємо «католицький фасад» міста: усі, крім одного, домініканського, католицькі костьоли і кляштори Кам'янця вишикувалися ланцюжком уздовж західної кромки високого скелястого берега острова Старого міста. Пасмо території, зайнятої католицькими храмами, завширшки усього 90 м, простяглося з півночі на південь майже на 900 м. Подібного урбаністичного феномену не має жодне з міст України. В цій панорамі особливу роль відігравав один з найефектніших костьолів міста — костьол Діви Марії та св. Йосифа кляштору Босих Кармелітів (*рис. 1*). Зруйнований під час «атеїстичної війни» 1930-х, він залишив по собі порожній плац на вул. Татарській та нечисленні іконографічні зображення (*рис. 2, 3, 4*). Втім, для архітектурної історії Кам'янця ця споруда в певному сенсі стала програмним твором і пов'язана з діяльністю видатного архітектора періоду бароко Яна де Вітте [1].

Перший кляштор Босих Кармелітів на Скельці до завоювання Кам'янця-Подільського турками у 1672 р. був розташований на іншому місці, на найвищій скельній терасі при в'їзді до Старого міста з боку Замкового мосту. Його було розібрано під час турецької окупації 1672–1699 рр. Після повернення Кам'янця до складу Польщі 1699 р. подільський підкоморій Марчін Богуш віддав кармелітам свій «двір» та кам'яницю на Татарській вулиці. Фондуш для спорудження костьолу надав краківський і подільський воевода Марчін Контський [2]. У 1717 р., як повідомляють історики, вже існував маленький дерев'яний костьолик і скромне кляшторне помешкання, а всю територію було обведено муром. Згідно з планами міста 1746–1749 та 1773 рр. (див. *рис. 1б, 1в*) вона була завширшки 40 м в напрямку схід–захід і тягнулася вздовж Татарської вулиці май-

же на 150 м. Річ Посполита виділила з державної скарбниці 40 тисяч злотих [3], на які в середині XVIII ст. було збудовано один з найкращих барокових костьолів Кам'янця.

Як було встановлено автором, костьол Босих Кармелітів постав унаслідок двох будівельних етапів, до яких причетні двоє архітекторів; відповідно і дата зведення святині розтягнута в часі. Згідно з оснований на переказах повідомленням Ю.-А. Ролле, «*Rippe, тогочасний генерал-комендант кам'янецької фортеці, накреслив план костьолу в 1717 році... <i> скоро постала святиня, освячена кам'янецьким єпископом Миколаєм Дембовським 1750 року*» [4]. За інформацією О. Прусевича первісний дерев'яний костьол в 1717 р. було перебудовано на кам'яний за проектом коменданта Ріппе [5]. Єжи Ковальчик навів відомості давніших джерел [6], згідно з якими мурований костьол і кляштор постали 1727 р., але були освячені єпископом Ф. Мацкевичем лише 1825 р. [7] За архітектурно-стилістичними особливостями Є. Ковальчик, утім, відніс костьол до 1740–1760-х, вважаючи, що єпископ М. Дембовський міг посвятити тільки наріжний камінь костьолу на початку будівництва [8]. Однак, судячи з абрису великої будівлі на плані міста 1746–1749 рр. [9] (див. *рис. 1б*), костьол у цей час уже існував.

Вільгельм Раппе (Ріппе), смотрицький староста, генерал-майор драгунів, досвідчений архітектор і гаданий автор проекту кармелітського костьолу [10] перебував у Кам'янці на посаді коменданта фортеці з 1710 до 1716 рр. [11]. У 1716 р., а за іншими даними в 1719 р., він виїхав до Пруссії й до Кам'янця більше не повернувся [12]. Якщо він і опрацював проект костьолу, то в період його перебування комендантом фортеці будівлю лише розпочали зводити, скоріше за все, встигли вивести її підземну частину [13]. Після від'їзду В.Раппе будівництво було припинено. Відомо, що костьол будувався на кошти подільського магната Міхала Потоцького [14], який помер у Кам'янці 1760 р. Отже, завершувати цю величуну будівлю мав хтось інший.

У післятурецькому Кам'янці-Подільському серед офіцерів новозаснова-

1. а) Кармелітський кляштор в панорамі Кам'янця-Подільського початку XIX ст.; б) кляштор на плані Кам'янця 1746–1749 рр.; в) кляштор на плані Кам'янця 1773 р.

2. Костьол Діви Марії
та св. Йосифа кляштору Босих кар-
мелітів. Вигляд з півдня у забудові
вул. Татарської. Фото Ю. Кордиша,
1865

ного Корпусу артилерії коронної в середині XVIII ст. з'явилася постать, яка здобула славу архітектора європейського рівня завдяки визнаному шедевр барокової архітектури — домініканському костьолу Божого Тіла у Львові. Автором львівського костьолу був Ян де Вітте, капітан артилерії коронної, кам'ячанин, який 1734 р. заступив Анджея Ґловера на посаді «суперінтенданта ремонту фортеці» і завершив військову кар'єру генерал-лейтенантом (з 1781 р.) і кавалером ордену св. Станіслава [15]. Сучасники писали про Яна де Вітте, як про «знаменитого на цілу Польщу архітектора», який 1744 р. у неправдоподібно короткий термін — 4 місяці — виконав проект львівського костьолу. З. Горнунг вважав, що «не було в той час на тому терені (на Поділлі. — О. П.) архітектора, який би міг змагатися з ним здібностями й освітою» [16]. Ян де Вітте (1709–1785) здобув військову освіту у Кам'янці під началом комендантів фортеці генерал-майорів Вільгельма Раппе (1710–1716 рр.), Вацлава Жевуського (1734–1737 рр.), Яна-Йоахіма Компенгаузена (1737–1739 рр.) та Крістіана Дальке (перебував у Кам'янці з 1737 р., комендант у 1750–1763 рр.), які мали високу архітектурну й технічну кваліфікацію. Він прожив у Кам'янці усе життя, перебував на посаді коменданта фортеці найдовше (1767–1785 рр.) і став найвідомішим з комендантів, одночасно увійшовши в історію архітектури як автор кількох визначних костьолів. Окрім львівського домініканського костьолу та костьолу Босих кармелітів у Бердичеві авторство Яна де Вітте дослідники

3. Кармелітський костьол у забудові
бул. Татарської. Вигляд з півночі.
Світлина не пізніше початку 1870-х

приписують ще трьом костьолам на Поділлі — бернардинському костьолу в Іванові на Вінниччині, та костьолам домініканців-обсервантів у Сидорові та Босих кармелітів у Купині [17].

Авторство більшості архітектурних творів Яна де Вітте через втрату креслеників проектів дотепер не встановлено, а поодинокі збережені проекти військових споруд розкомплектовані та розкидані по різних архівах України, Польщі та Росії [18]. Разом з цим, документи свідчать, що, будуючи костьоли у Бердичеві, Львові, Купині та Сидорові, Ян де Вітте не мав можливості постійно вести «фабрику» будівництва, оскільки знаходився на службі в Кам'янці. І саме в цей час у Кам'янці пройшла хвиля яскравих барокових реконструкцій давніх костьолів, а також було збудовано кілька нових. Парадоксально, але авторство цих робіт досі залишається науково неопрацьованим питанням.

У зв'язку з цим доречно згадати один з листів Яна де Вітте, де він зазначав, що *«протигом кількох своїх молодих років практикувався у цивільній архітектурі, чому свідоцтвом є вісімнадцять костьолів, окрім інших дрібніших <споруд> та палаців і дворів...»* [19]. Ми вбачаємо прямий зв'язок між цими фактами.

На ймовірність авторства Яна де Вітте перебудови кам'янецьких костьолів уперше вказала Є. Пламеницька [20]; цю точку зору підтримав Є. Ковальчик

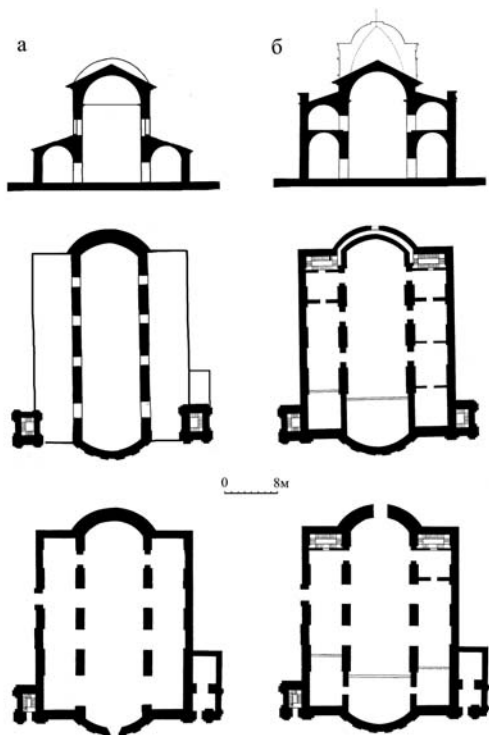
а

б

4. Види Кармелітського кляштору до 1870 р. в панорамі Кам'янець-Подільського: а) зі сходу, б) з заходу. Фото з Національної бібліотеки у Варшаві.

[21]. З. Горнунг вважав, що «сліди мистецької діяльності Яна де Вітте належить шукати передусім у місці його постійного перебування, тобто у Кам'янець-Подільському, де провів він усе своє життя» [22]. Правдоподібно, що значний період архітектурної діяльності Яна де Вітте саме у Кам'янці завдяки іронії долі залишився недослідженим. Відсутність автентичних креслеників де Вітте на перебудову й будівництво кам'янецьких костьолів дивує істориків: «На жаль, дотепер відомі архівні джерела замовчують цю тему. Досі не вдалося підтвердити участь коменданта фортеці у проектуванні й будівництві будь-якого з храмів у столиці Поділля» [23]. Кресленики деяких військових споруд, підписані власноручно Яном де Вітте, збереглися у Варшаві, але переважно лише через те, що фортифікації становили предмет державного інтересу Речі Посполитої. Випадково на кресленик проекту військових казарм Яна де Вітте, опублікований нами [24], потрапила розташована поруч з ділянкою Іоано-Предтеченська церква з запроєктованим Яном де Вітте завершенням храму та вежі-дзвіниці. На відміну від військових об'єктів, проекти костьолів не цікавили ані Варшаву, ані Санкт-Петербург, і мали би залишитися, передусім, у Кам'янці. Однак, через втрати у місцевому архіві в 1941–1944 рр., навряд чи вони будуть знайдені саме тут.

5. Розпланувальна та просторова структура:

- а) костьолу Босих Кармелітів до 1876 р.;
- б) собору ікони казанської Божої Матері після 1876 р.

Реконструкція О. Пляменицької за матеріалами інвентаризації 1930-х та архівної іконографії

Отже, ціла низка визначних барокових споруд, збудованих у XVIII ст. у Кам'янці, досі не стала предметом всебічного архітектурознавчого аналізу. Архітектурна стилістика цих споруд виразно демонструє риси творчого почерку Яна де Вігте [25]. Одним з об'єктів, збудованих на час складання плану міста 1746–1749 рр. був костьол Діви Марії та св. Йосифа нового кляштору Босих Кармелітів.

Кляштор Босих Кармелітів знаходився у північній частині міста, займаючи територію у формі витягнутого з півночі на південь прямокутника (близько 150 x 40 м) у кварталі між Татарською та Єзуїтською вулицями. Південна частина кляшторної садиби, оточеної кам'яним муром, була щільно забудована, північну займав сад. До костьолу завдовжки близько 36 м, орієнтованого по осі схід–захід, з півночі примикали П-подібні в плані корпуси, утворюючи клавстур — внутрішній кляшторний дворик. Ще один корпус замикав територію кляштору з півдня; між ним і костьолом утворювався другий видовжений дворик. З іконографічних джерел маємо інформацію про архітектуру лише двох

корпусів — південного одноповерхового, зображеного на єдиній фотографії (див. *рис. 2*), та західного двоповерхового, під стрімким гонтовим дахом, що примикав до вітварної частини костьолю (див. *рис. 4б*). Два окремі муровані корпуси, судячи з плану 1773 р. (див. *рис. 1в*), постали на місці попередньої дерев'яної забудови впритул до східного та західного мурів огорожі, зображеної на попередньому плані 1746–1749 рр.; односхилий дах одноповерхового східного корпусу видно на світлині в забудові вулиці Татарської (див. *рис. 3*). Тут же в кляшторному мурі знаходилася невеличка брамка з дзвоном [26], оздоблена скромним декором.

Зі схематичних креслеників плану й перерізу костьолю, виконаних у 1920-х у бюро технічної інвентаризації, а також за світлинами кін. XIX ст. можна в загальних рисах реконструювати розпланувально-просторову структуру будівлі на час її зведення (*рис. 5а*). Видовжений у плані, тринавовий костюол з двоапсидальним завершенням головної нави на східному й західному фасадах, становив класичну базиліку з пониженими бічними навами і мав вітвар, орієнтований, всупереч традиції, на захід: з огляду на топографію ділянки вхід до костьолю знаходився на головному східному фасаді, що виходив на Татарську вулицю. Бічні нави по кутах головного фасаду були акцентовані високими вежами. Центральна частина головного фасаду в плані мала абрис виступаючої в бік вулиці дуги і була розділена на три поля улюбленим «де-віттівським» великим пілястровим корінфським ордером. Над розвиненим антаблементом центральної частини підносився високий овальний фронтон. Його площину, розділену лопатками на три поля, прикрашали волютні сплави і завершував карниз значного виносу. Фронтон увінчувала велика повнофігурна білокам'яна статуя Діви Марії, а по осях його бічних частин та по боках були поставлені вази. Середня частина фасаду, що відповідала центральній наві, була акцентована розміщенням над скромно декорованим центральним входом високим арковим вікном; бічні частини — нижчими арковими вікнами, вміщеними у поле дзеркал на бічних осях фасаду; нижню частину вікон прикрашали балюстради.

Кути костюольних веж були поярусом оформлені пілястрами та півколонами великого корінфського ордеру; між останніми по осях фасадів веж були розміщені високі конхові ніші, які утворювали своєрідні лоджії з балюстрадами. Наріжні півколони несли антаблемент з трикутними фронтонами з кожного боку вежі, увінчаними білокам'яними вазами. Шоломоподібні глави веж вишуканого барокового абрису прикрашали по кутах волютні сплави; з кожного боку глави були акцентовані високими вікнами з люкарнами над ними.

Перед головним фасадом костьолю півколом виступала тераса з балюстрадою, на якій, обабіч центрального проходу, були встановлені різьблені вази та повнофігурні білокам'яні скульптури засновників ордену Босих кармелітів —

6. Собор ікони Казанської
Божої Матері. Вид з південного сходу.
Фото кінця XIX ст.

святих пророків Іллі та Єлисея (див. *рис. 3*), які після переосвячення костюлу на православний собор були перенесені на міський цвинтар [27]. Західний фасад, дугоподібно виступаючий аналогічно головному східному і розчленований на три поля пілястрами тосканського ордеру, також увінчував овальний фронтон, прикрашений рельєфом з круглим вікном у тимпані; над фронтонном вивіщувався масивний білокам'яний хрест, а по боках стояли різьблені з білого каменя вази (див. *рис. 7*). До північного фасаду костюлу примикали П-подібні у плані двоповерхові корпуси келій під високими гонтовими дахами (див. *рис. 16, 18, 46*), що відрізнялися стриманим архітектурним вирішенням.

Стилістику і архітектурну пластику костюлу визначали риси, притаманні творчості Яна де Вітте — «великий» (на висоту двох ярусів) коринфський ордер, фронтони овального абрису, композиція елементів на центральній осі головного фасаду з великим круглим вікном над вхідною групою, характерна форма віконних обрамлень, уведення в оформлення фасадів та тераси балюстрад, ваз і скульптури, вишуканого абрису завершення костюльних башт з арковими нішами і люкарнами. Гармонійність пропорцій, простота композиційного вирішення, активне світлотіньове моделювання форми й водночас увага до дрібної

пластики та артикуляції окремих елементів, які формують силует споруди й створюють її своєрідну ліричність — ці риси характерні для творчої манери архітектора. На жаль, не збереглося жодного зображення інтер'єру костюлу.

Є. Ковальчик зауважив, що хоч його авторство залишається відкритим питанням, «багато елементів вказує на Яна де Вітте» [28]. І хоча костюл за архітектурно-художніми характеристиками органічно вписується у шерг творів архітектора, здається, що розроблення плану костюлу могло належати В. Раппе: порівняно з витонченим моделюванням фасадів план має надто просту геометрію і мало нагадує «різьблені» абриси планів авторських проектів Яна де Вітте. Натомість головний фасад виконано зовсім в іншій творчій концепції.

Костюл Босих кармелітів був мало не єдиною сакральною будівлею в Кам'янці, яку Ян де Вітте збудував, а не перебудував (йдеться про барокові реконструкції готично-ренесансових ратуші, домініканського та францисканського костюлів, катедри, вірменської церкви св. Нікола та ін.). І хоча і в цьому випадку йому довелося працювати з уже заданою розпланувальною схемою, в цій споруді більшою мірою могла проявитися композиційна свобода й витонченість архітектурного смаку зодчого. З огляду на те, що фундатором костюлу був теребовлянський староста Міхал-Францішек Потоцький, який помер 1760 р., освячення костюлу пов'язане з іменем єпископа М. Дембовського, що перебував на цій посаді з 1743 по 1757 рр. Отже, найвірогіднішою датою спорудження костюлу, зафіксованого на плані 1746–1749 рр., нам видається період кінця 1740-х. Характерною особливістю Кармелітського кляштору, до складу якого входили костюл та корпуси келій, було лаконічне архітектурне вирішення усього західного фронту кляшторної забудови, співзвучної суворій архітектурі кляшторних ансамблів францисканців та домініканок, що формували західний фронт «католицького фасаду».

Першим найбільш близьким до дати появи Кармелітського костюлу іконографічним зображенням, на якому знаходимо споруду, панорамний вид Старого міста з півночі 1794 р. авторства гравера Є. Кошкіна. Правдоподібно, що дві струнки вежі з високими арковими отворами (нішами), увінчані цибулястими главами з хрестами, слід розглядати як зображення Кармелітського костюлу, до якого примикає з півночі двоповерховий корпус кляшторних келій [29].

Після скасування 1866 р. католицької єпископії костюл було переосвячено на православний собор ікони Казанської Божої Матері. Будівельні роботи з переобладнання костюлу розпочалися 1867 р. під керівництвом губернського єпархіального архітектора Дмитра Освальда [30]. Спочатку було змінено шоломоподібні завершення костюльних веж, які набули цибулястої форми, а замість овальних фронтонів над східним і західним фасадами встановлено парапети. Перед 1876 р. вже було понижено бічні вежі; цей етап фіксує фото

М. Грейма 1876 р., з якого виконано дереворит А. Козарського [31]. Який вигляд мав собор перед освяченням 30 серпня 1878 р. єпископом Веніаміном, невідомо. У 1889 р. над північною навою було освячено приділ в ім'я св. князя Володимира, а 1890 р. над південною навою розміщено церковно-історичне Давньосховище [32].

Іконографічні джерела інформують про наступні трансформації костюлу — пониження веж та підвищення бічних нав, надбудову веж, а також зведення над центральною навою масивного фальшивого купола, внаслідок чого костюл змінив розпланувально-просторову структуру (*рис. 5б*) та прибрав поширених у другій половині ХІХ ст. рис еkleктики з поєднанням форм європейського та московського бароко (*рис. 6*). Верхня частина храму тяжіла до європейського бароко: барабан купола утворювали чотири стінки, оформлені волютними сплавами й завершені розірваними сандриками, над якими були вміщені великі люкарни. На осях бічних фасадів куполам відповідали розірвані барокові фронтони активної пластики, а над апсидою було зведено главу з бароковим шоломоподібним завершенням. Стилiстичне рішення бічних фасадів нижче вінцевого карнизу було виразною реплікою на московську архітектуру кінця ХVІІ — середини ХVІІІ ст. Надбудовані бічні нави були розчленовані розміщеними майже у рівні карнизу вікнами, характерними для московського бароко; їм стилістично відповідали обрамлення великих вікон та бічних порталів нижнього ярусу. Вежі з простими класицизуючими фасадами, позбавленими вигадливого декору і завершеними лучковими карнизами та недорозвиненими маленькими цибулястими главками з волютами по відношенню до еkleктичних пишних бічних фасадів виглядали стилістично чужорідними. Водночас східний фасад був найменше перероблений, демонструючи сліди первісного архітектурного вирішення. В цілому просторова композиція храму набула рис формальної центричності, а втім, завдяки порушенню пропорцій «розпалася»: завеликі бічні фронтони та низькі вежі створили по відношенню до активної маси купола дисгармонію. Водночас позірна ошатність і пишність декору отримала відверто купецький присмак.

Після скасування і розбирання у 1830 р. розташованого на південь від Кармелітського кляштору Єзуїтського костюлу св. Станіслава, а також після спорудження на його місці Першої російської гімназії, поряд з Кармелітським костюлом утворилася велика площа. З метою перетворення її на площу перед будинком гімназії між 1830 та 1842 рр. було знесено південний кляшторний корпус; утворений великий простір на плані міста 1884 р. отримав назву Гімназійної площі. В період між 1873 та 1884 рр. було розібрано два північних кляшторних корпуси, що формували клавструм. З колишніх кляшторних служб залишилося два корпуси при мурах та брамка. Один з корпусів, що постав у дру-

гій половині XVIII ст. на місці будинку Марчіна Богуша і розбудований у XIX ст., існує дотепер і відомий як школа кармелітів. У перебудованому вигляді колишній Кармелітський костюл проіснував до 1932 р. Наприкінці 1920-х планувалося влаштувати у ньому будинок культури з кінозалом, але в середині 1930-х споруду було зруйновано більшовиками. Відтоді Гімназійна площа перед будинком першої російської гімназії (теперішнього історичного факультету Кам'янець-Подільського педуніверситету) розширилася майже вдвічі і перетворилася на парк.

Отже, архітектурно і просторово Кармелітський костюл сформувався на класичній базилікальній схемі як високохудожня барокова будівля. Її проектував майстер високого рівня, а втім, на жаль, не збереглося жодного графічного матеріалу, який би дозволив скласти вичерпне уявлення про один з ранніх архітектурних творів видатного зодчого Яна де Вітте. Не збереглося також жодного зображення інтер'єру храму ані до перебудови, ані після неї. Зміни, які зазнав костюл внаслідок реконструкції губернським архітектором Д. Освальдом, значно знизили його архітектурно-мистецький рівень. В архітектуру костюлу було привнесено багато чужорідних, еклектичних рис, які, як відомо з історії, насаджувалися Російською імперією свідомо, з метою русифікації польської та української культури. Але навіть в такому, видозміненому вигляді, споруда, на жаль, також не була зафіксована у спосіб, який би забезпечив вичерпне уявлення про її архітектуру.

У 2005–2008 рр. ініціативна група студентів і викладачів історичного факультету Кам'янець-Подільського педуніверситету, не маючи відповідно оформленого дозволу та відкритого листа на проведення археологічних досліджень [33], виконала майже повну розчистку фундаментів Кармелітського костюлу на всій площі (25 x 36 м) на глибину до 4 м. У результаті розчистки, яка тривала понад три роки, на жаль, без відповідної наукової фіксації та звітності, було відкрито підземну частину костюлу з криптами та численними поховальними нішами. Найдоцільнішим шляхом збереження руїн храму є їх музеефікація зі спорудженням критого павільйону.

1. Діяльності Яна де Вітте у Кам'янці присвячено розвідки автора: *Пламеницька О.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — К., 2001. — С. 205–256; *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 242–247, 254–311; *Пламеницька О.* Ян де Вітте як цивільний архітектор // Українська академія мистецтва: Досл. та наук.-метод. пр. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 216–232.

2. *Antoni J. (J. Rolle).* Zameczki podolskie na kresach multanskich. — Warszawa, 1880. — Т. II. — С. 292–293; *Wolyniak (J. Gizycki).* Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym // *Nova Polonia Sacra.* — 1928. — Т. I. — С. 283.

3. Antoni J. (*J. Rolle*). Op. cit. — S. 293.
4. Ibidem.
5. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. — Kijow; Warszawa, 1915. — S. 51.
6. Ostrowski M. Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego // Przegląd Katolicki. — 1863. — № 19. — S. 296.
7. Kowalczyk J. Koscioly poznobarokowe w diecezji kamienieckiej // Sztuka kresow wschodnich / Pod red. J. K. Ostrowskiego. — Krakow, 1996. — T. 2. — S. 97-98.
8. Kowalczyk J. Świątynie poznobarokowe na kresach. — Warszawa, 2006. — S. 150.
9. РДВІА, Москва. Ф. ВУА, Од. зб. 21999.
10. У літературі, присвячений Кам'янцю, відомий як Ріппе. Питання тотожності згадуваного Ю.-А. Ролле коменданта Вільгельма Ріппе з Пруссії (*Antoni J. (Rolle)*). Op. cit. — S. 49-50) та коменданта фортець Немірова і Кам'янця Єжи Вільгельма Раппе (див.: *Popiolek B. Zycie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II na podstawie listow komendanta Rappego // Kamieniec Podolski: Studia z dziejow miasta i regionu.* — Krakow, 2000. — S. 216-249) потребує уточнення. Наразі дослідники (Б. Польолек) обійшли це нез'ясоване питання.
11. *Popiolek B.* Op. cit. — S. 216-217.
12. *Antoni J. (J. Rolle)*. Op. Cit. — S. 49; *Popiolek B.* Op. cit. — S. 217.
13. Підземну частину виявлено під всією площею костюлу, див. нижче.
14. *Kowalczyk J.* Koscioly poznobarokowe w diecezji kamienieckiej... — S. 89.
15. *Loza St.* Architekci i budowniczwie w Polsce. — Warszawa, 1954. — S. 331.
16. *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kościoła Dominikanów we Lwowie / Pod red. J. Kowalczyka. — Warszawa, 1995. — S. 49-50, 66.
17. *Kowalczyk J.* Z badań nad dziejami architektury sakralnej Jana de Witte // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. — Warszawa, 1998. — S. 332, 337-338.
18. Приміром, кресленики проекту військових казарм Яна де Вітте та експлікація до нього знаходяться в різних архівах — у Польщі та Росії.
19. *Hornung Z.* Op. cit. — S. 47, 59.
20. *Плaмeницькa Є. М., Винокур І. С., Хотун Г. М., Медведовський І. І.* Кам'янець-Подільський. Іст.-архіт. нарис. — К., 1968. — С. 86, 90, 94.
21. *Kowalczyk J.* Z badań nad dziejami architektury sakralnej... — S. 339-340.
22. *Hornung Z.* Op. cit. — S. 49.
23. *Kowalczyk J.* Z badań nad dziejami architektury sakralnej... — S. 338-339.
24. *Плaмeницькa О.* Кам'янець-Подільський. — К., 2004. — С. 172; *Плaмeницькa О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 77.
25. *Плaмeницькa О.* Сакральна архітектура... — С. 242-245, 254-260, 261-310; *Плaмeницькa О.* Ян де Вітте як цивільний архітектор. — С. 223-228.
26. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. — S. 54.
27. *Prusiewicz A.* Op. cit. — S. 51.
28. *Kowalczyk J.* Poznobarokowe koscioly j klasztory... — S. 98.

29. Раніше ми помилково ототожнювали це зображення з езуїтським костюлом св. Станіслава (Пламеницька О. Сакральна архітектура... — С. 248). Втім, правдоподібно, що езуїтський костюл залишився недобудованим (*Prusiewicz A.* Op. cit. — S. 47), і його вежі не могли бути зображеними на гравюрі. Що стосується специфічної художньої манери російського гравера, зокрема зображення незвичних для нього завершень католицьких храмів у вигляді цибулястих глав (яка відзначає не лише цю споруду), то цією невідповідністю можна знехтувати.

30. Дослідження Г. Ківільші.

31. Biblioteka Narodowa, Warszawa. — Zakł. repg., sygn. 6.29197.

32. *Сецинский Е.* Каменец-Подольский. Историческое описание. — К., 1895. — С. 141–142.

33. Згідно зі ст. 10 «Закону про охорону археологічної спадщини» дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок надається центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за умови наявності у археолога відкритого листа — кваліфікаційного документа, виданого Інститутом археології НАН України.

Анотация. Розглянуто етапи архітектурно-містобудівної трансформації ансамблю кляштору Босих Кармелітів у Кам'янці-Подільському від заснування в сер. XVIII ст. до перебудови на собор Иконы Казанської Божої Матері в 1867–1890-і та знищення у 1930-х. Кляшторний костюл Діви Марії та св. Йосифа атрибутовано як твір двох архітекторів — Вільгельма Раппе (розпланувальна структура) та Яна де Вітте (об'ємно-стилістичне вирішення).

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, бароко, кляштор Босих Кармелітів, костюл Діви Марії та св. Йосифа, собор Иконы Казанської Божої Матері, Ян де Вітте, Вільгельм Раппе, Дмитро Освальд.

Аннотация. Рассмотрена этапность архитектурно-градостроительной трансформации ансамбля монастыря Босых Кармелитов в Каменце-Подольском в момента его основания в сер. XVIII в. до перестройки в собор Иконы Казанской Божьей Матери в 1867–1890-х и уничтожения в 1930-х. Монастырский костел Девы Марии и св. Иосифа атрибутован как произведение двух архитекторов — Вильгельма Раппе (планировочная структура) и Яна де Витте (объемно-стилистическое решение).

Ключевые слова: Каменец-Подольский, барокко, монастырь Босых Кармелитов, костел Девы Марии и св. Иосифа, собор Иконы Казанской Божьей Матери, Ян де Витте, Вильгельм Раппе, Дмитрий Освальд.

Summary. The staging of architectural and urban transformation of the monastery of Barefoot Karmelits in Kamyans-Podilsky is considered in this article, starting from its foundation in the middle of XVIII century and to its rebuilding into the cathedral of Icon of Kazan Divine Mother in 1867–1890 and its elimination in 1930. Conventual church of Virgin Maria and St. Joseph is attributed as work of two architects — Wilhelm Rappe (structure of the plan) and Yan de Witte (volume-stylistic decision).

Key words: Kamyans-Podilsky, Baroque, monastery of Barefoot Karmelits, Catholic church of Virgin Maria and St. Joseph, cathedral of Icon of Kazan Divine Mother, Yan de Witte, Wilhelm Rappe, Dmitry Oswald.